

Gönczi Andrea

Magyarok és nemzetiségek az I. világháború első szakaszában – egy nélkülözhetetlen forrásgyűjtemény tükrében

A dualizmus korának nemzetiségi problémakörét feldolgozó forráskiadvány VII. kötete az első világháború első két esztendejének eseményeit dolgozza fel Ferenc József haláláig. A kötet 110 iratcsoportja 440 iratban mutatja be az időszak kormányzati intézkedéseit, a délszláv-kérdést, az észak-magyarországi ruszin-problémát a naptáregyesítés és a latin betűs írás tárgyában, az Amerikába kivándorolt szlávok Monarchia-ellenes tevékenységét, valamint nagy figyelmet szentel Tisza István miniszterelnök román paktumpolitikájának. A források hivatalos és magánlevelek, levéltári anyagok és a korabeli sajtó széles bázisán alapulnak.

A világháború kitörését követő időszakban – különösen a keleti fronton elszenvedett vereségek hatására – súlyos teherként nehezedett a délvidéki, utóbb pedig a kárpátaljai lakosságra a katonai övezetté nyilvánítás, ami gyakran okozott súrlódást az osztrák és a magyar kormányzat között, hisz az utóbbi által bevezetett „kivételes” hatalom értelmében a polgári hatóság jogkörét terjesztette ki, és tiltakozott a közös hadsereg parancsnokainak sokszor értelmetlenül brutális intézkedései ellen (9–10. sz.).

A forrásgyűjteményben helyet kapott számos olyan irat, mely a kormányzat, illetve személyesen a miniszterelnök fellépését tanúsítja a törvénytelen eljárásokkal szemben. A nemzetiségi vezetés alatt álló bankok, vállalatok, napilapok szigorított ellenőrzésére vonatkozó iratokból kiderül, hogy a túlkapások, az indokolatlan szigor legtöbbször a helyi közigazgatási apparátus és a katonai parancsnokság számlájára írható. A törvénytelen ségek tisztázására a kormányzat aggályosan figyelt, és az ily módon felülvizsgált ügyek többnyire a vádak ejtésével, felmentéssel végződtek. Ez történt Dula Máténak, a Szlovák Nemzeti Párt elnökének a szlovákokat ért sérelmek miatt a miniszterelnökhöz intézett beadványai esetében (14. sz., 77–85. o.), valamint a „Délszláv tanulóifjúság szünidei szövetsége” tagjai ellen lefolytatott eljárásban (19. sz., 166–180. o.).

A kormány románokkal szembeni nemzetiségi politikája Románia háborúban felértékelődött szerepe miatt jelentősen eltér az általánosan követett irányvonaltól. 1914 őszén Tisza István felújítja az ún. román paktumtárgyalásokat, melyek bemutatása a forráskiadvány legjelentősebb részét teszi ki (17. sz., 95–158. o.). A miniszterelnök a legtekintélyesebb román főpaphoz, Mețianu görögkeleti érsek-metropolitához intézett leveleiben arról nyilatkozik, hajlandó tárgyalni a magyarországi románok jogainak kiterjesztéséről. „Mert a válság, a veszély pillanataiban hű testvérnek mutatja magát a románság... Mostani cselekedetei után fokozottabb mérvben vehetjük tekintetbe az állami intézményekre vonatkozó kívánságaikat is. Főleg három irányban nyilvánultak ezek a kívánságok a közelmúlt eszmecseréiben: a népiskolai törvénynek a felekezeti iskolákra kedvezőbb módosítását, a román nyelvnek az állami hatóságok előtti használatát és végül az új választói jognak olyan módosítását kívánták, amely nagyobb tért nyit román polgártársaink politikai érvényesülésére. Úgy érzem, hogy ma a magyar állami és nemzeti szempontok sérelme nélkül tovább mehetünk” (17. sz., B). Mețianu üdvözölte a kezdeményezést, levélváltásukat pedig Tisza hamarosan nyilvánosságra hozta a sajtóban. Az ígéret megvalósításában az első lépést jelentette a nemzetiségek színeinek és jelvényeinek használatát szabályozó belügyi rendelet megjelentetése, továbbá „az állami elemi népiskolákban a nem magyar

anyanyelvnek kisegítő nyelvként való felhasználásáról, valamint annak mint tantárgynak tantervszerű tanításáról” szóló vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet, mely lehetővé tette a nemzetiségek anyanyelvű oktatását (8., 20. sz.). Az uralkodó kegyelemben részesítette a politikai okokból elítélteket, amivel a román nemzetiségű politikusok meggyőzési készségét is fokozni óhajtotta.

Tisza, aki a dualista államrendszer fenntartásának tántoríthatatlan híve, ezen engedményekkel kívánta leszerelni Bukarest további igényeit, amely Erdély politikai autonómiáját és Bukovina egy részét kérte a háborús semlegesség, illetve a Monarchia támogatása fejében. Az 1914. őszi hadi helyzet azt feltételezte, hogy katonai sikerekkel meg lehet akadályozni Románia Oroszország melletti beavatkozását, mert az ígéretnél meggyőzőbben hat a német-osztrák-magyar hadsereg sikeres fellépése. A várt eredmények azonban elmaradtak, így decemberben újból felvetődött a Romániának (és Olaszországnak) teendő területi engedmények kérdése, ám az ezt szorgalmazó Berchtold külügyminisztert – az egység megtartását illetően hajthatatlan Tisza – megbuktatta, helyére 1915-ben régi hívét, Burián Istvánt állította.

A VII. kötet dokumentumainak jelentős hányadát teszi ki a Monarchia határain kívül tevékenykedő nemzetiségi mozgalmak egyre jelentősebb mértéket öltő propagandatevékenységének bemutatása. Természetesen ebben a tekintetben is a szláv nemzetek külföldi (amerikai, oroszországi, nyugat-európai) akciói voltak leginkább kihatással az osztrák-magyar állam jövőjére. A 7. sz. iratcsoport az 1914–1916-ban Oroszországban szerveződött csehszlovák mozgalom kialakulását és terveit mutatja be (38–43. o.). Sz. D. Szazonov volt cári külügyminiszter visszaemlékezéseiben felidézi, hogy a világháború kitörése után nem sokkal felkereste egy delegáció, amely a cseh nemzeti bizottság tizenegy tagjából állt, és kifejtette terveit a jövőre és Oroszország támogatására nézve. II. Miklós szeptember közepén fogadta a cseh küldöttséget, és támogatta arra irányuló kérését, hogy olyan egységes szervezetet állítsanak fel, amely az orosz birodalomból irányítaná az egész cseh-szlovák mozgalmat. E. Beneš 1936-ban *Nemzetek forradalma* c. könyvében úgy emlékszik, hogy az Oroszországban élő csehek már a háború első napjaiban kérvényt nyújtottak be a hadügyminisztériumhoz a cseh önkéntes csapatok megalakítása érdekében, ami – a kezdeti háborús eufória hatására – kedvező fogadtatásra talált. 1914. augusztus 18-án szerveződni kezdett az ún. Česká Družina, melyet nem fegyveres szolgálatra, hanem hírszerző és propagandacélokra osztottak be. Alig egy év elteltével megkapták az engedélyt a cseh és szlovák hadifoglyok köréből önkéntesek toborzására. Az eredményeséget jelzi, hogy 1916. január 13-án a Družinát lövészerreddé minősítették, 1600 önkéntessel a soraiban. 1915-ben az oroszországi csehszlovák egyesületek kongresszusán megalakult ezek „Szövetsége”, amely az orosz kormányhoz eljuttatott emlékiratában egy csehszlovák hadsereg felállítását követelte.

A 35. szám alatt az Amerikai Szlovák Liga 1914 őszién fogalmazott emlékirata („A szövetséges és társult hatalmak illetékes diplomáciai köreihez a szlovák nemzet érdekében”) a politikai emigráció első akciójaként értékelendő (261–267. o.). A szerzők felelevenítik a magyarországi szlovákok történelmi múltját, hagyományait és értékeit, majd a kiegyezést kísérő újabb negatív sorsfordulót mutatják be, mellyel „a lojális tót nemzet ... azon mágnás klikk önkénye alá került, amely a kiegyezéssel kezébe kapott minden tényleges politikai hatalmat...”. Előszámlálják sérelmeiket: az erőszakos magyarosítást, az igazságtalan választójogot, mely kizárta őket a parlamentből, az iskoláik és kulturális intézményeik megszüntetését, a gazdaság elhanyagolását, mely a hatalmas mértékű kivándorlást okozta. Kívánságuk, hogy a többi európai nemzethez hasonlóan (az íreket, horvátoikat, albánokat hozza példaként) a magyarországi szlovákok is kapjanak teljes autonómiát

politikai, kulturális és gazdasági téren. Az Amerikai Szlovák Liga emlékirata még a világháború kitörését megelőzően készült. A Masaryk által vezetett cseh-szlovák emigráció az abban foglalt autonómia programját kevesellte, közzétételét pedig súlyos politikai ballépésnek minősítette. 1915-re az emigráció és az amerikai cseh, illetve szlovák egyesületek képviselői hosszas tárgyalások után az önálló csehszlovák állam létrehozását határozták meg politikai célként.

Ezt követően megsokasodnak a politikai nyilatkozatok a szerb, horvát, román és csehszlovák emigráció részéről, de az Amerikában élő ruszinok szláv nemzeti öntudata is megismosodik, és a Magyarországra visszavándorló ruszinok, akik már nem viseltetnek a régi tisztelettel a hatalom szervei iránt, nemcsak helyi, hanem kormányzati szinten is problémát jelentenek az ún. pánszláv propaganda terjesztése miatt. Ennek jelentőségét példázza, hogy 1914 októberében Tisza látogatást tett Északkelet-Magyarországon, melynek célja az orosz betörés során keletkezett anyagi károk felszámolása és a russzofil tendenciák visszaszorítása, amihez az elmagyarosodott ruszin értelmiségben és görög katolikus papságban talált partnerre. Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízást kapott egy olyan terv kidolgozására, mely az egyházi szertartásokban és az oktatásban a cirill betűs könyveket latin betűsekkel váltaná fel, illetve kísérletet tettek a római és a görög katolikus vallás közeledését elősegítő naptáregyesítés megvalósítására (30., 32., 58., 65., 67., 100. sz.).

Az 1914-es őszi orosz betörést követően különösen fontossá vált az északkelet-magyarországi ruszinok helyzete, hiszen a katonai akció nyomán közvetlen összeköttetésbe kerültek szláv nemzetestvéreikkel, és az év elején lefolytatott skizmapör emlékei még élénken éltek a lakosságban, így félték, hogy az eljárás során is oly sokszor emlegetett hazaárulás, illetve a terület elszakítása Magyarországtól most valóra válhat. A félelmek ellenére azonban Rákóczi fidelissima gens-e Ferenc Józsefhez is hű maradt, a ruszin paraszt hóstetteiről szóló tudósításokat pedig (hogyan vezették a honvédség karjaiba a kozák lovasokat stb.) a helyi sajtóból a fővárosi lapok is átvették. Ennek a hűségnek a jutalmaként értékelhető Tisza István október 23–28. közötti látogatása Ungváron, valamint az orosz betöréstől sújtott területen. A helyi görög katolikus papságot a legszéleskörűbb kormányzati támogatásról biztosította. Ezért mintegy cserébe a lelkesi kar újult erővel vetette fel nemcsak a latin betűs szerkönyvek és magyar nyelvű szentmisék bevezetését, hanem ezen túlmenően azt is, hogy a Bereg vármegyei alsóvercekei járás lakosai azt kérték az illetékes hatóságoktól, hogy „templomaikban magyarul imádkozhassanak, iskoláikban gyermekeiket magyarul tanítsák, a naptáregyesítést keresztül vitessék, s őket többé sem ruthéneknek, sem kisorozoknak, hanem gör. kath. magyaroknak nevezzék” (418. o.). Ezt a gesztust azonban még a kormány is túlzónak tartotta, és Jankovich miniszter arra hívta fel Tisza figyelmét, hogy a „népnek még ekkora jóindulata mellett sem szabad ... a célon túllőni, mert túlbuzgalommal esetleg reakciót idézhetnénk fel” (419. o.). A Bereg vármegyei törvényhatósági bizottság azonban a miniszteri aggályok ellenére 1915. szeptember 15-i rendes közgyűlésén örömet fejezte ki az alsóvercekeiek határozata fölött, és dr. Hadzsega Bazil görög katolikus kanonok ellenvetéseit figyelmen kívül hagyva csatlakozott a hazafias mozgalomhoz.

Az előbbi, tulajdonképpen népi kezdeményezésként is felfogható határozat mellett a ruszinok egyházon és hazán belül tartására egy másik beadvány is készült, melyet 1915 augusztusában a borzsovai görög katolikus egyházkerület nyújtott be a miniszterelnökhöz „a rutén kérdés rendezése” tárgyában. A szerzők hosszasan ecsetelik az ártatlan nép meghurcolását, a végtelen szegénységet és kulturális elmaradottságot. Az oroszok közelsége miatt olyan javaslattal álltak elő, amely a törvényesség megszegésén egyensúlyozik. „... A rutén nép helyzete rendezésre szorul... – írták – ... s a szabad vallásgyakorlatnak e

vidéken megszorításával, hogy a rutén nép körébe vallási ürtügyek leple alatt beférkező pánszláv agitátorok működését meggátolhassuk, – és nemzetiségileg a hatóságok által nyújtandó intenzívebb támogatás és rendkívüli intézkedések alkalmazásával, melyekkel a hűtlenségre és elszakadásra csábítókkal szemben szigorúbb rendszabályok léptetnének életbe” (422. o.). A beadvány szerzőit Papp Antal munkácsi görög katolikus püspök amitt bírálta, hogy magánvéleményüket az ő megkérdése és jóváhagyása nélkül az egyházmegye hivatalos állásfoglalásaként nyújtották be a miniszterelnökhöz, és ez a felelőtlenség elfogadhatatlan felelős egyházi tisztviselők részéről. Az esetről véleményét kifejtő Volosin Ágoston szentszéki tanácsos egyenesen stréberkedésnek minősíti a memorandumot, és szerinte „az egyház függetlenségének teljes félreismerése és megtagadása, ha egy pap a politikai hatóságoktól várja a lelkészek jutalmazását és büntetését” (Kárpátaljai Területi Állami Levéltár, Fond 151, opusz 4, nr. 1494, 130. szám, 2. o.).

Az iratok betekintést nyújtanak a Frano Supilo vezette angliai horvát emigrációs központ (37. sz.), a T. G. Masaryk által irányított párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanács (44., 77., 81., 89. sz.) és a londoni Jugoszláv Bizottság tevékenységéről Ante Trumbićsal az élen (59., 76., 98., 109. sz.). Supilo a világháború kitörésekor Olaszországban tartózkodott, ahol megszervezte a jugoszláv politikai emigráció vezérkarát. A német Drang nach Osten feltartóztatására hivatott nemzeti kisállami program hirdetőjeként egyetértett azzal az angol elképzeléssel, hogy a háború befejeztével Horvátország, Bosznia-Hercegovina és Dél-Dalmácia szabadon dönthessen sorsáról. 1915 januárjában intézett emlékiratot Edward Grey angol külügyminiszterhez, melyben beszámolt a Monarchiában élő délszlávok között elsősorban vallási okokból feszülő ellentétekről, valamint az ennél erősebb összetartó erőről: az önálló délszláv állam létrehozásának tervéről. Supilo mindezt úgy vázolta fel, hogy törekvéseik támogatásából a brit kormányzatnak jelentős előnyei származnának, hisz „a nem-militarista Európa békéje számára elengedhetetlen Ausztria-Magyarország valamennyi szlávjának felszabadítása, mindenek fölött pedig a délszlávok felszabadítása és egyesülése” (284. o.).

Supilo elveivel a független délszláv állam létrehozásáról a Jugoszláv Bizottság elnöke, Ante Trumbić is egyetértett, bár ő a vallási sokszínűségből eredő nézetkülönbségeket kevésbé tartotta veszélyesnek az egység létrejötte szempontjából. Hogy tevékenységüket a magyar hatóságok mennyire komolyan vették, mi sem mutatja jobban, mint hogy a horvát emigrációval szembeni megtorlás volt egyik fő oka „A hazaárulók vagyoni felelősségéről” szóló 1915. évi törvény megszületésének.

A kötet egyik figyelemre méltó és ma is aktuális tanulságokkal szolgáló iratcsoportja a Jászi Oszkár által szorgalmazott Mitteleuropa-koncepció bemutatása (72. sz.). Az antant részéről korábban felvetett „nemzetiségi princípium” elvén alapuló új államkereteket ő nem tartotta feltétlenül üdvöztetőnek, sőt rámutatott az abban rejlő számos elvi buktatóra, továbbá arra, hogy a jórészt vegyes etnikumú térségben a gyakorlati megvalósítását, azaz a tiszta nemzetállamok létrehozását milyen más tényezők gátolnák meg. Jászi talán az egész közép-európai nemzetiségi probléma legfontosabb kérdését fogalmazta meg azzal, „hogyan lehet egymagukban gyöngye és erőtlén nemzetiségi elemeknek a nagyobb államiság összes előnyeit megszerezni úgy, hogy az valamennyi kooperáló fél nyelvi és faji kultúrájának javára legyen?” (461. o.).

Németország és Ausztria több évszázados együttműködése a példa arra, hogy a gazdasági és kulturális, valamint a politikai és diplomáciai érdekek egyeztetése milyen előnyökkel járt mindkét fél számára. A gazdálkodás szabadsága és a lakosság szellemi felemelése a demokratikus berendezkedéshez vezető egyetlen út, és ilyen következménnyel járna a közép-európai államszövetség felállítása is, „az egyedüli koncepció, amelyen belül a nemzetiségi problémát eredményesen megoldani lehet. Középeurópa összes nemze-

tiségi kérdései elveszítik méregfogukat abban a pillanatban, amikor egy szoros gazdasági és politikai szövetség lehetetlenné, sőt oktalanná teszi az egyes nemzetiségek kifelé gravitáló hajlandóságát” (466. o.).

Túllépve a kicsinyes gyűlölködésen, egy erős Közép-Európában, amit nem fenyeget a pánszlávizmus és a dákoromanizmus, a nemzetiségi liberalizmus nem volna luxus többé, hanem természetes velejárójává válna az új rendnek, amelyben minden nép elérné nyelvi, gazdasági és kulturális igényeinek teljesülését. Ez utóbbi téren olyan felismerésre jut, mely régiókban ma is megfontolandó: „A kis népek vagy kétnyelvűek lesznek vezető szellemi rétegükben, s így bekapcsolódnak valamely vezető kultúra vérkeringésébe, vagy elzárkóznak, s ez esetben szellemi és erkölcsi degenerációnak áldozatai lesznek” (95. sz. C, 625–626. o.).

Szemlét kapunk a Nyugaton megjelenő szláv és román sajtó tudósításaiból (23., 44., 71., 86. sz.), valamint a velük szoros kapcsolatban álló angol és francia politikusok, publicisták magyarul ez idáig nem hozzáférhető munkáiból (56., 107. sz.).

Az *Iratok* VII. kötete az eredeti szerkesztő, a sajnálatosan korán elhunyt Kemény G. Gábor által kijelölt úton maradt, a gyűjtést kiegészítő Szarka László és Szász Zoltán kiváló munkájának köszönhetően. Ésszerű döntésnek bizonyult a világháborús korszak kettéválasztása, hisz az agg uralkodó, Ferenc József halálával a dualizmus korának egy jelentős szakasza zárult le, másrészt a katonai kudarcok következtében megroppant állam szempontjából a korábbinál jóval jelentősebb szerephez jutottak a nemzetiségek, akik a Monarchia meggyengülését akarták kihasználni jogaik bővítésére, és ezt a törekvést a kormány az adott körülmények között már nem hagyhatta figyelmen kívül. Ennek következtében az ide vonatkozó források mennyisége oly mértékűre duzzadt, hogy a terjedelmi korlátok miatt még a teljesség igénye nélkül sem fért volna el egy kötetben. E kiváló munka fényében várakozással tekintünk a sorozat immár befejező, nyolcadik kötete elé.

Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.

VII. 1914–1916, XII + 812 p.

MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1999. Kemény G. Gábor gyűjtését kiegészítette és jegyzetekkel ellátta Szarka László és Szász Zoltán. A szöveget gondozta: Kemény Gábor